

М.М. Логінов

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК СПОСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

У статті аналізується вплив Першої світової війни на господарську систему країн Європейської цивілізації. Доведено, що війна сприяла формуванню принципово нового типу економіки, в якому система ринкового регулювання економічних процесів доповнюється системою адміністративного регулювання. Показано провідну роль державного регулювання економіки у задоволенні військових потреб. Розглянуто проблему суперечності між виробництвом і споживанням та особливості процесу споживання військової продукції у відтворювальному процесі, безперервність якого забезпечується за рахунок залучення і використання ресурсів суспільного виробництва.

Ключові слова: Перша світова війна, держава, господарська система, етатистська система господарських відносин.

Постановка проблеми. Перша світова війна суттєво змінила господарську систему капіталістичного світу, розкрила тісний взаємозв'язок війни та економіки. Вперше в історії вирішальним фактором у війні став військово-промисловий потенціал, який був складовою частиною всього комплексу народного господарства кожного з її учасників. Випереджаюче зростання військового виробництва в порівнянні з цивільним – нова форма прояву суперечності між виробництвом і споживанням в умовах війни. Знищуючи величезні маси матеріальних благ, військова економіка в той же час підвищує інвестиційний і споживчий попит, регулюючи тим самим зростання виробництва. Але, виступаючи як засіб вирішення протиріччя між виробництвом і споживанням, військове виробництво не відновлює порушеної рівноваги, а лише частково усуває наслідки диспропорційності.

Тому скорочення військових витрат, не компенсоване відповідним збільшенням витрат на суспільні потреби, неминуче прискорює виникнення кризи. Стимулюючий вплив військового

виробництва виявляється лише за його зростання, але істотно слабшає навіть при стабілізації військових асигнувань. Війна поставила перед її учасниками проблему координації всіх військово-економічних заходів. Нові тенденції змінили підхід до розуміння міжнародних економічних відносин, що виявилось у запровадженні інструментів міждержавного регулювання економіки, які є актуальним і на початку ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перша світова війна є однією з найтрагічніших подій в історії людства, яка досі привертає до себе увагу. Над її історією працюють вчені багатьох країн. Дослідження історії Першої світової війни почалося майже відразу після закінчення військових дій. У вітчизняній історіографії Першої світової війни можна виділити два періоди: радянський та сучасний. За радянського періоду була створена велика наукова і навчальна література, утвердилися концепції історії всієї війни та її найважливіших проблем. Більшість радянських істориків¹ акцентували свою увагу на дослідженні проблеми виникнення і неминучості війни, її характеру, дипломатії довоєнного і воєнного часу тощо.

З 90-х років ХХ ст. почався новий, сучасний період у вивченні історії Першої світової війни, що характеризується істотною зміною тематики і методологічним збагаченням історичних робіт. Вчені-історики звернули увагу на нові явища в економіці західних країн і Росії, зокрема на державне втручання в соціально-економічну сферу, яке пізніше отримало назву воєнний державно-монополістичний капіталізм (ВДМК). Постало питання про загальну оцінку радянської історіографії Першої світової війни: чи вважати її значним досягненням з «окремими недоліками»

¹ Див. : *Емец В.А.* Советская историография происхождения первой мировой войны. – В кн.: Первая мировая война. – М., 1968 ; *Шугалин Г.И.* Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956; *Шацилло К.Ф.* Россия перед первой мировой войной. – М., 1974 ; Грушевський М. Новий період історії України від 1914 до 1919 року / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1992. – 46 с. ; Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; під ред. В.А. Смолія. – К. : «Альтернативи», 2000. – 464 с.; Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – №16. – С. 88–103.

або ж значним провалом, який призвів до відставання від світової науки. Як писав В.М.Виноградов, зникло багато зведених раніше штучних конструкцій, на зміну викривальній заданості приходив академічний дослідницький метод, підняті нові теми, зникає класовий підхід, який звужував інструментарій дослідження історії до однозначного вибору або соціалізму, або капіталізму [5, с.67–68, 72]. У 1992 р. була створена Асоціація істориків Першої світової війни. Результатом її діяльності стала публікація 4-томної праці «Світові війни ХХ століття», у написанні яких брали участь вітчизняні та зарубіжні вчені. Найбільше значення у вивченні поставленої проблеми мали праці, в яких акцентувалась увага на особливостях функціонування економіки країн Західної Європи та Російської імперії безпосередньо в період Першої світової війни. Серед них особливо варто виділити праці Я.М.Букшпана, П.С.Валуєва, В.М.Виноградова, С.В.Воронкової, Т.М.Кітаніна, В.Я.Лавричева, К.Н.Тарновського, А.Л.Сидорова, О.П.Рєєнта, О.В.Сердюка, Г.І.Шігаліна та інших.

Дослідження Першої світової війни не втратило своєї актуальності і сьогодні. Дієвість сучасного вивчення всіх аспектів історії Першої світової війни визначена специфікою драматичних процесів історичної спадковості, що протікають в країні, масштабністю перетворень у суспільстві, державному устрої та економіці. Немає сумніву у тому, що успішні результати цих перетворень неможливі без урахування досвіду минулого. У такому контексті науковий аналіз підсумків та перспектив вивчення української історії періоду 1914–1918 рр. набуває великої практичної значущості, дозволяє поглибити основні напрямки і теми вивчення історії України першої чверті ХХ ст. У цей період ринкова економіка суттєво трансформувалася у напрямку державного регулювання господарської системи. Щільніше почали переплітатися ринкові важелі з державним регулюванням економіки.

Метою статті є дослідження Першої світової війни як способу розв'язання протиріччя між виробництвом і споживанням та розподілу господарсько-економічних функцій між державою і ринковим механізмом, як у господарській системі окремих держав, так і у світовій економіці в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна завдала відчутного удару по функціонуванню світо-

вих економічних зв'язків, розірвала численні шляхи міжнародного обміну, фінансування, постачання сировини і продовольства. Світове господарство, що перетворилося на початку ХХ ст. у єдиний господарський механізм, розпалося на низку ізольованих регіонів. Розрив традиційних зовнішніх економічних відносин поставив складні проблеми перед економікою воюючих держав.

Дезорганізація світових господарських зв'язків призвела до ізоляції, виснаження економіки капіталістичних країн, а отже, до розладу тих сфер господарства, які склалися на основі міжнародного поділу праці та широкого обміну зі світовим ринком. Таким чином, розрив світових господарських зв'язків перетворюється на один з найважливіших факторів руйнівного впливу війни на капіталістичне господарство. Процес виробництва під час війни складався насамперед під впливом гігантського військового попиту. Близько 70% продукції європейських країн, що брали участь у війні, витрачалось на задоволення військових потреб [15, с.223].

Війна посилила масове споживання економічних благ і значно скоротила їхнє виробництво. У той же час вона зупинила їх вільне пересування ринком. Через це регулююча сила конкуренції була підірвана. Звичайне для капіталістичного ладу співвідношення попиту і пропозиції різко змінилося. Якщо до війни, за нормальної дії конкуренції, пропозиція перевищувала попит і продавець шукав покупця, то тепер попит перевищив пропозицію і покупець починає шукати продавця. Крім цього, встановилися завищені ціни, а розподіл благ здійснювався нерівномірно. Функціонування народногосподарського механізму стало неефективним. Випала його регулююча і єднальна сила. З огляду на це держава була змушена втрутитися в народногосподарське життя і регулювати його [1, с.274–275]. Першим кроком держави спільно з монополістичними союзами капіталістів стало регулювання цін. Однак спроба встановити тверді ціни на продукти харчування і предмети масового споживання не дала результату, оскільки держава була не в змозі впливати на їх виробництво і не хотіла вести ефективну боротьбу зі спекуляцією. Щодо предметів військового постачання, то держава дотримувалася принципу заохочення капіталістів-підприємців. Вона з самого початку встановила на військову продукцію ви-

сокі ціни і тим самим забезпечувала монополіям високі прибутки. Одночасно воюючі країни вдалися до прямого скорочення споживання населенням. Всі країни, зокрема і нейтральні, перейшли до регулювання споживання.

У мирний час виробництво засобів виробництва і предметів споживання є основною умовою відтворення. Виробництво засобів виробництва створює можливість постійного відновлення і розширення основних фондів в народному господарстві. Виробництво предметів споживання забезпечує задоволення потреб населення. Під час війни складається інший принцип виробництва засобів виробництва і предметів широкого споживання внаслідок переведення значної частини продуктивних сил промисловості на військове виробництво, оскільки і важка, і легка промисловість включаються у процес виробництва військових товарів.

Переорієнтація галузей промисловості на військове виробництво, які до війни виготовляли засоби виробництва, різко уповільнювала відновлення зношених частин основного капіталу промисловості, сільського господарства, транспорту, міського господарства. Це було одним з істотних чинників порушення функціональних зв'язків у господарській системі. Перехід на військове виробництво галузей промисловості, які виготовляли предмети споживання, викликав різке скорочення виробництва предметів широкого споживання. Причому масштаб змін, які зазнає економіка за час війни, зростає в міру зростання військового конфлікту у розрахунку на одиницю часу, а також у міру збільшення тривалості війни. При цьому наявність великого і постійно зростаючого військового сектора, що поглинає матеріальні, трудові та духовні ресурси суспільства, породжує нові нерозв'язні проблеми. Зростання військового виробництва відбувається за рахунок цивільного, що призводить до відносного, а при значному збільшенні, і до абсолютного зниження життєвого рівня населення. Після закінчення війни умови системної рівноваги знову змінюються, і економіка, пройшовши через певні перехідні стани, знову опиняється у фазі еволюційного розвитку.

У XIX – першій половині XX ст. формою вирішення основного протиріччя капіталізму стала, окрім економічних криз, ще й війна. В епоху державно-монополістичного капіталізму зни-

щення матеріальних цінностей під час війни, що створює умови для подальшого розвитку господарства, поєднується з постійним знищенням продукції у формі військового споживання. Безперервне знищення частини сукупного суспільного продукту у вигляді військового споживання слугує передумовою постійного відновлення виробництва товарів військового призначення, що забезпечує монополіям високі прибутки. Тому милітаризація економіки – не тільки найбільш паразитична форма прояву основного протиріччя капіталізму, але й важливе джерело його появи.

У Першій світовій війні всі країни прагнули використовувати військові асигнування для стимулювання інвестицій, оскільки галузі військової економіки відрізняються, як правило, високою капіталоемністю. Разом з тим, безперервна зміна і модернізація систем озброєння прискорює моральний знос основного капіталу, що створює передумови для його регулярного оновлення. Однак використання передових технологій на військових підприємствах гальмує технічне переоснащення господарської системи, підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Слід також мати на увазі, що розширення основного капіталу відбувається у військовому виробництві вкрай нерівномірно, що зумовлено різкими коливаннями військових витрат, зміною військових доктрин. Тому виникають диспропорції між вартістю зносу основного капіталу і його відшкодуванням в натурі.

Економіка під час Першої світової війни визначалася значним зростанням воєнних потреб, для задоволення яких потрібне було збільшення обсягів виробництва та імпорту з одночасним зниженням рівня споживання та інвестицій. Військове виробництво у основних учасників війни складало від 30% до 60% загальних виробничих потужностей. Для гальмування споживчого попиту використовувалися різноманітні інструменти, зокрема, високий рівень оподаткування та військові позики. В арсеналі економіки війни були і такі традиційні засоби «економічної війни» як боротьба з торгівлею через блокади, які хоча і не мали вирішального значення для досягнення миру, але, можливо, прискорювали його досягнення [11, с.86].

Перша світова війна пред'явила принципово нові вимоги до економіки, вимагала мобілізації й підпорядкування інтересам

війни значної частини потенціалу та індустріальної могутності воюючих країн. У 1918 р. питома вага воєнного виробництва в усій промисловій продукції Німеччини складала 75%, Франції – стільки ж, Великобританії – 65%, США – 40%. Війна 1914–1918 рр. поклала початок формуванню нового типу організації військової економіки, зокрема через широке використання для випуску військової продукції виробничих потужностей цивільних галузей і підприємств, їх досвіду масового виробництва промислових товарів. В результаті переважна частина військової продукції випускалася приватними підприємствами. У ряді країн з'явилися нові приватні військово-промислові фірми. З того часу в країнах з ринковою економікою приватні компанії відіграють важливу роль у виробництві військової продукції [14, с.90].

Розглянемо невідповідність господарської системи передвоєнної економіки умовам розгортання війни. До Першої світової війни відмінності у ступені саморегулювання більш-менш модернізованих економік були мінімальними. Всі основні валюти конвертувалися. Грошові системи базувалися на системі золотого стандарту. Існувала система вільного руху капіталу. Капітал, що вивозився, як правило, мав товарне або золоте забезпечення. Світова економіка у 1913 р. була майже повністю дерегульованою. Система бюджетного і грошово-кредитного регулювання економіки практично була відсутньою, хоча у США безпосередньо перед Першою світовою війною почали виникати її елементи. Рівень бюджетного перерозподілу ВВП був дуже низький – в розвинених країнах в середньому близько 9% [6, с.8].

На перший погляд, високий ступінь саморегульованості світової економіки (і особливо економік розвинених країн в тому вигляді, який вони мали перед Першою світовою війною), – результат економічної і соціальної політики. Однак цей перший погляд є помилковим. Високий рівень саморегульованості розвинених економік перед Першою світовою війною був похідним, перш за все, від характеристик грошових систем, що обслуговували їх. Прив'язка банкотної маси до запасу золота (або золота і срібла) автоматично забезпечувала такий рівень саморегуляції економіки. Однак у «економіки золотого стандарту» були і недоліки. По-перше, грошовий обіг обслуговувався в

основному банкнотами і «чековими грошима». Будь-який розвиток подій, що істотно може підвищити, на думку Дж.М.Кейнса, «схильність до переваги ліквідності», створював загрозу стабільності грошового обігу [9, с.87–93]. І, відповідно, ставив під сумнів можливість самого функціонування «економіки золотого стандарту». По-друге, «економіка золотого стандарту» у зв'язку із властивостями її грошової бази не була спроможна забезпечувати масштабний перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, пов'язаний з їх вилученням зі споживчого сектора.

В умовах збройного конфлікту ці властивості «економіки золотого стандарту» фактично спричинили відмову від системи грошового обігу, заснованої на принципі вільного розміну банкнот на золото. Цю політику стали проводити не тільки воюючі країни, а й частина нейтральних (в тому числі Аргентина, Бразилія, Швейцарія, Швеція, Данія, Норвегія) [4, с.28, 49, 268, 270]. Першочергова і явно виражена мета припинення державами розміну банкнот полягала у збереженні централізованого золотого запасу. Оскільки тривалій війни ніхто не передбачав і не очікував, це робилося в основному для того, щоб після закінчення війни можна було через нетривалий час повернутися до системи вільного розміну банкнот на золото. На практиці припинення розміну банкнот на золото (і взагалі деметалізація грошового обігу) створило можливість емісійного фінансування військових витрат.

Війна породила надзвичайні заходи фінансування військових потреб. Воюючі країни, за винятком Англії та США, намагалися не збільшувати прямі військові податки, а застосовувати непрямі методи фінансування. Широко використовувалися емісія паперових грошей, державні позики, інфляція як прихований податок, до якої вдавалися всі країни.

Війна та її наслідки призвели до відриву банкнот від золотого забезпечення. Банкноти трансформувалися в паперові гроші. В Англії паперово-грошова маса за роки війни збільшилася з 45,9 до 449,9 млн фунтів стерлінгів, тобто майже в 10 разів; в Німеччині за той же період – з 2,9 до 33,1 млрд марок – в 11 разів. Німецьку економіку вразила жорстока інфляція. В ході війни і в перші повоєнні роки курс марки по відношенню до долара багаторазово падав [1, с.275].

Разом з тим перехід до емісійного фінансування зробив неминучою монетарну інфляцію, що також мало місце практично в усіх воюючих європейських країнах. Емісійне накачування грошової сфери в воюючих країнах, породжуючи широкий попит в розмірах, що перевищував можливості його товарного забезпечення, автоматично створювало інфляцію попиту. Даний фактор відчутно вплинув на цінову ситуацію навіть в США, причому ще до того, як Америка стала воюючою стороною.

До Першої світової війни світова економіка не була інфляційною. Такою її зробила світова війна. Воюючі країни реагували на інфляцію введенням спочатку елементів контролю за цінами, а потім – практично всеосяжної системи твердих і регульованих цін. Зауважимо, що в США ще у 1887 р набула поширення практика контролю за цінами у сфері транспортних перевезень (і, перш за все, за цінами в сфері залізничних перевезень).

В процесі продовження війни сфера контролю за цінами розширювалася. Цьому сприяло також зростання дефіциту в різних галузях господарства, особливо дефіциту продовольства. До кінця війни сфера контролю за цінами розширилася в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції та Англії до значних розмірів. Радикально змінилася і ситуація з фінансуванням державних витрат. Принцип збалансованості бюджету не виконувався. Величезних розмірів набуло фінансування бюджету за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. Війна була практично профінансована за рахунок внутрішніх позик та емісії (табл. 1).

Війна створила дисбаланс між експортом та імпортом продукції не безпосередньо військового призначення. Експорт її різко скоротився. У тому числі й за рахунок переведення промисловості та економіки на обслуговування військових потреб. У зв'язку з цим автоматично виникла потреба в регулюванні споживання стратегічно важливих видів сировини і матеріалів, причому в цьому списку дуже швидко виявилось і продовольство (спочатку – в Німеччині та Англії, потім – у Франції, Італії, Росії). У другій половині війни повсюдною стала практика нормування продовольства і регулювання виробництва продовольства, а також організація його примусових заготовок (продрозкладки) для потреб міст та армії.

Таблиця 1
Бюджетні доходи і військові витрати в період Першої світової війни (млрд дол., ціни 1913 р.)

	Звичайні надходження	Позики у союзників	Внутрішні позики та емісія	Усього	Військові витрати
Антанта					
Англія	9,4	2,9	17,1	29,5	19,3
Франція	2,9	1,9	11,4	16,2	10,1
Росія	3,4	2,3	7,8	13,6	7,4
США	8,2	0,2	12,5	20,9	12,3
Німецький блок					
Німеччина	3,7	—	19,5	23,2	18,6
Її союзники	4,8	1,1	6,8	12,7	5,9

Джерело: Большая Советская Энциклопедия. – Т.12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. ред. Н.И. Бухарина. – М., 1928. – С. 259.

Поряд з регулюванням продовольчого ринку відбувався і контроль за цінами на основні категорії продовольчої продукції (перш за все, на зерно). Система закупівель зерна за твердими цінами (що не враховувала інтереси виробника) виникла в Росії ще до війни, і була збережена Тимчасовим Урядом (який кілька разів збільшував заготівельні ціни за час свого нетривалого існування у зв'язку із швидким інфляційним зростанням цін, що було викликано масованими емісійними вливаннями в економіку) [12, с.67].

Будь-яка війна знижує схильність приватного сектора воюючих держав до капіталовкладень, оскільки збільшує кон'юнктурні ризики і, перш за все, інвестиційні ризики. При цьому особливо ризикованими є капіталовкладення у військову промисловість. Якщо, наприклад, війна закінчується, а відповідні капіталовкладення були амортизовані за рахунок отриманого прибутку, вони свідомо стають для інвестора збитковими. Таким чином, чим більше держава вимагала капіталовкладень у військову промисловість, включаючи металургію та хімічну промисловість, тим вищими були військові ризики для приватних інвесторів, й тим меншою ставала їхня схильність до капіталовкладень у відповідні галузі. Вихід був один: інвестиційний тягар повинна була брати на себе держава – або за рахунок

прямого фінансування капіталовкладень приватних інвесторів, або шляхом будівництва відповідних державних підприємств. І воюючі держави використовували як першу, так і другу можливості.

Наприкінці війни всі воюючі держави, (за винятком США), створили велику державну воєнну промисловість (табл. 2). Внаслідок цього держава почала домінувати у виробництві сучасної технологічної продукції.

Таблиця 2

Вплив військової кон'юнктури на динаміку чисельності працівників, зайнятих у державній військовій промисловості
(тис. осіб)

	1913 р.	1917–1918 рр.
Франція	24	220
Англія	15	300
США	5	100
Німеччина	40	210

Джерело: Большая Советская Энциклопедия. – Т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. ред. Н.И. Бухарина. – М., 1928. – С. 195, 197.

З табл. 2 видно, що Перша світова війна наочно показала вплив військової кон'юнктури на динаміку чисельності працівників, зайнятості у державній військовій промисловості, у військовому потенціалі держав, посилила увагу провідних країн до використання досягнень НТП у військовій справі, зокрема для розвитку озброєння і бойової техніки. З уроків цієї війни були зроблені висновки про те, що підготовка до неї повинна проводитися заздалегідь в мирний час. Розгортання ж військового виробництва без завчасної підготовки тягне за собою великі додаткові матеріальні та фінансові витрати.

Розглянемо стан інституційного базису економік країн Західної Європи і США в роки Першої світової війни після адаптації до військових умов. Основна і дуже важлива зміна в системі фінансового забезпечення функціонування господарської системи воюючих держав у роки Першої світової війни – це перехід до економіки державних позик. Організаційна структура управління фінансовою сферою не зазнала значних змін. Інакше було з організаційною структурою управління процесами,

що відбувалися у реальному секторі економіки (у сфері заготівель і торгівлі). Інституційний базис військової економіки був створений практично заново і включав наступні основні організаційні елементи:

– у *Німеччині*: систему так званих військово-сировинних акціонерних товариств; хлібний центр, який відав усіма запасами хліба, або орган державних заготівель і розподілу; міністерство продовольства, що виконувало розподільчі функції на базі картокової системи; центральне закупівельне товариство; систему управління імперськими залізницями; систему так званих Центрів з обліку (Abrechnungsstellen) і їм функціонально еквівалентні структури, що виконували функції розподілу замовлень і контролю за їх виконанням тощо [2, с.247, 254, 257–258]. Регулююча діяльність державно-монополістичних організацій розвивалася стихійно. Контролю з боку державно-монополістичного капіталу піддавалися транспорт, фінанси, сировинне постачання, зовнішня торгівля, постачання населення продовольством, робоча сила. При цьому в центрі уваги державної влади та монополістичних союзів знаходився розподіл сировини і продуктів харчування.

– в *Англії*: систему регулювання залізничних перевезень та контролю за ними; систему регулювання використання торгового флоту; Раду промисловості і торгівлі; міністерство продовольства; міністерство постачання; систему державного контролю над вугільною промисловістю; систему регулювання сільськогосподарського виробництва тощо [2, с.244, 249]. В Англії не було розгалуженої мережі державних уповноважених у кожному промисловому органі, як у Німеччині. Наглядові комітети в окремих галузях англійської промисловості були представницькими органами буржуазії, які й здійснювали зв'язок з державою. Ці організації можна розбити на три групи: а) асоціації фабрикантів та їх виконавчі комітети, які виступали як представницькі органи, а саме: комітет з вовни, комітет з льону, бавовняний комітет, комітет з контролю млинів тощо; б) консультаційні комітети, створені державними органами для консультацій з питань торговельно-промислової діяльності; в) регульовані асоціації, що були провідниками державно-монополістичного контролю та діяли під загальним наглядом урядових органів.

– у США: управління військової промисловості та кілька галузевих управлінь (розподілу та виконання військових замовлень, з регулювання паливного господарства, ринку продовольства, робочої сили, транспорту тощо; Військове управління праці тощо) [13, с.381].

– у Франції: Національну економічну раду; Вищу залізничну раду; Державний банк [2, с.250]. Процес державно-монополістичного регулювання у Франції прийняв не такі жорсткі форми, як у Німеччині, але і тут бюрократичне регулювання розгорнулося дуже широко через нестачу продуктів харчування, чорних і кольорових металів, палива і робочої сили. Державно-монополістичні організації взяли під свій контроль роботу промисловості військового значення та заготівлю дефіцитної сировини, монополізувавши його імпорт. Державно-монополістичний капітал спрямував свою увагу і на сферу праці: переміщення робітників з одних підприємств в інші, повернення робочих з фронту, розподіл військовополонених для використання у виробництві, імпорт колоніальних робітників. Все це входило в компетенцію відповідних державно-монополістичних органів.

– у Росії: «Особливі наради», утворені у 1915 р., – з оборони, з палива, з перевезень і з продовольства [3, с.317, 377, 401, 422]. Чим довше тривала війна, тим більш впливовими ставали всі ці організації, і тим ширшою ставала сфера їхньої діяльності.

Окрім національних організацій, що займалися регулюванням економіки, країнами Антанти була створена система міжсоюзних комісій, які займалися питаннями постачання, зокрема Хлібний виконавчий комітет, Рада бойових припасів, Комітет сировини, Рада морських перевезень. Вони визначали свого роду рамки для роботи національних систем управління економікою, і, звичайно, впливали й на характер регулювання військової економіки.

Таким чином, війна автоматично створила ситуацію, коли ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу не забезпечувалося без доповнення системи ринкового регулювання економічних процесів системою їх адміністративного регулювання, а також без збільшення в економіці питомої ваги системи державного фінансового і нефінансового господарства. Саме з цієї причини Франція, Німеччина, Англія трансформували ліберальні ринкові економіки

у регульовані ринкові економіки ще у 1915 р., Росія – у 1916 р., США – 1917 р. [7, с.427].

У ситуації Першої світової війни альтернатива для більшості учасників війни виглядала наступним чином: або засобами адміністративного регулювання форсовано заповнювати дефіцит ефективності ринкового механізму, або миритися з військовою поразкою. І чим довше тривала війна, тим більший розвиток отримували ці процеси. Наявність великих ризиків, первинних – військових і політичних, і вторинних – економічних, під час війни мало за наслідок зниження ефективності ринкової координації економічних процесів і ринкового механізму аж до повного паралічу його дії в деяких сферах економіки, що мали важливе значення для ведення війни. Саме в цьому полягає першопричина того, що під час війни ринкове регулювання економічних процесів поступово витіснялося адміністративним, а інвестиції, вироблені за рахунок коштів держави як у приватні, так і в державні підприємства, витісняли інвестиції приватного сектора.

Перша світова війна призвела не тільки до поширення регульованого ринкового господарства: вже у 1914–1915 рр. відбулося різке зростання військової економіки. Війна прискорила тенденції до посилення ролі держави в господарському житті, далеко просунула процес формування системи регульованого капіталізму. Жорстка державна регламентація господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах була єдиною можливою умовою продовження війни. Тому до моменту її закінчення практично в усіх країнах склалася яскраво виражена *етатистська система господарських відносин* [8, с.499].

Залежно від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей національного укладу та соціально-економічних відносин ступінь, форми й методи етатизації в різних країнах були різними. Економіка більшості країн світу переживала потрясіння і нестабільність. Вони залежали від понесених втрат, перемоги чи поразки тієї чи іншої країни у війні, від міри мілітаризації та етатизації економіки в роки війни, від загального рівня соціально-економічного й політичного розвитку. Версальська угода (1919), за якою встановлювався «новий» політичний порядок, у цілому не знімала гострих європейських і світових су-

перечностей, а сприяла збереженню загальної тенденції до мілітаризації, підштовхувала переможені країни до нових намагань територіального й економічного переділу світу. Це пояснює причини збереження досить сильних елементів етатизму і в період стабілізації [10, с.278].

Насамкінець, двох-трьох років війни виявилось достатньо для формування змішаної (зі значним державним втручанням в сферу виробничої власності та фінансового управління) регульованої економіки як нового типу економіки в умовах високих кон'юнктурних ризиків і стійких дефіцитів. Обставини воєнного часу змусили воюючі держави різко збільшити ступінь втручання в економічні процеси. Крім безпосередньої мобілізації для потреб армії засобів інформації, транспорту, сільськогосподарського виробництва, багатьох промислових підприємств, активізувалася інвестиційна діяльність держави, розширилася практика централізованого планування, регулювання виробництва і трудових відносин. У стратегічно важливих галузях були ліквідовані або жорстко обмежені свобода вибору робочих місць, права профспілок на колективні форми протесту, регламентовані тривалість робочого дня та умови праці, рівень оплати. У міру затягування військових дій воюючі держави були змушені ввести обмеження на експортно-імпорتنі операції, на споживання сировини і стратегічних товарів. Споживання товарів населенням регулювалося за допомогою «твердих цін» і, часто, карткової системи.

На думку Нобелівського лауреата з економіки Пола Кругмана війна заганяє владу у борги. Він пояснив, чому війна не може принести користь економіці – вона просто не стимулює економічне зростання. У серпні цього року в своїй колонці в *New York Times* він ще раз підтвердив власну точку зору публікацією, приводом для написання якої стала війна в Україні. З його точки зору, навіть маленька і переможна війна не принесе вигоди для сучасної багатой країни. Держави в рамках світової економіки тісно пов'язані одна з одною. Будь-які збитки, яких буде завдано тому, хто програв, позначиться і на переможцеві. Війни, на думку Кругмана, відбуваються тому, що люди не розуміють цієї складної арифметики. Політики неправильно оцінюють тривалість воєн і намагаються отримати політичні вигоди, забуваючи про економічне зростання і добробут населення.

Зокрема військові витрати забирають ресурси, які можна було б витратити на споживання та інвестиції. Вони знижують багатство людей і призводять до розладу роботи ринків. Це ж стосується і війни: кошти, які уряд витратить на армію, можуть піти в інші сектори економіки. Щоб фінансувати війну уряду доведеться збільшувати податки, робити позики на ринку або скорочувати інші видатки. Все це негативно впливає на розвиток економіки, наприклад, скорочення соціальних витрат або зростання податкового навантаження скорочують споживання.

Отже, військове виробництво в роки Першої світової війни і утримання збройних сил з економічної точки зору представляють непродуктивну розтрату частини суспільного продукту. Військове виробництво, розширюючись за рахунок цивільного, знижує темпи зростання останнього. Чим вищою є частка військових витрат в національному доході, тим нижчими темпами зростає промислове виробництво в економіці.

Висновки. У роки Першої світової війни відбулися докорінні зміни в способах економічного забезпечення збройної боротьби. Ця війна призвела до формування принципово нового типу військової економіки, зокрема, показала вирішальну роль промисловості в задоволенні військових потреб. Його метою є задоволення військових замовлень, яким слід віддавати перевагу перед потребами цивільного населення. Тому попит, який пред'являється цивільним сектором у воєнний час, повинен бути значно скорочений за рахунок зниження норм споживання для населення, тобто за рахунок зниження життєвого рівня народу, а також через вилучення значної частини предметів споживання, наявних у домашньому господарстві, торгівлі і промисловості, або, нарешті, за рахунок припинення і відстрочки громадських робіт з будівництва будівель, затримки додаткових капіталовкладень, припинення ремонтних робіт тощо.

Таким чином, Перша світова війна засвідчила, що ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу, не могло бути забезпечене системою ринкового регулювання економічних процесів, а потребувало заходів адміністративного регулювання. Держава почала справляти не тільки законодавчий вплив на економічну сферу, а й все більшою мірою виступала у ролі самостійного господарського суб'єкта, а також безпосереднього регулятора економічних

відносин. Однак система великомасштабного державного регулювання в період Першої світової війни відображала лише специфіку військової кон'юнктури. Вона не спиралася на якісні зрушення в організації ринкової інфраструктури і носила «надзвичайний», тимчасовий характер. Трести і концерни зберігали можливість монопольного ціноутворення. Бюрократія найчастіше лише переймалася монопольною боротьбою за державні замовлення. Після закінчення війни виникли передумови для відмови від державного регулювання і повернення до колишньої моделі монополістичної конкуренції.

1. Бартенев С.А. Экономическая история / С.А. Бартенев. – М. : Экономистъ, 2003. – 456 с.
2. Большая Советская Энциклопедия т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. Ред. Н.И. Бухарина. – М. : 1928. – 832 с.
3. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. / Я.М. Букшпан. – М. : Государственное издательство, 1929. – 541 с.
4. Валюты стран мира: Справочник / под ред. С.М. Борисова, Г.П. Рыбалко, О.В. Можайскова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 383 с.
5. Виноградов В.Н. Ещё раз о новых подходах к истории первой мировой войны / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 66–67.
6. Государство в меняющемся мире (1997). Всемирный банк. Отчет о мировом развитии. – 1997. Краткое содержание // Вопросы экономики. – №7. – С. 4–34.
7. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, В.М. Фещенко, С.Н. Антонюк, Н.О. Тимочко]; за ред. проф. С.В. Степаненка. – К. : КНЕУ, 2010. – 743 с.
8. История мировой экономики : учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 727 с.
9. Кейнс Дж.М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : реф.-дайдж. / укл. Фещенко В.М. – К. : АУБ, 1999.
10. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія : навч. посіб. / П.М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К. : Знання-Прес 2004. – 570 с.
11. Логінов М.М. Філософія війни: історико-економічні аспекти / В.М. Лавриненко, М.М. Логінов // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Науковий збірник 3–4, 2015. – С. 82–87.

12. Логінов М.М. Вплив Першої світової війни на господарську систему провідних країн Західної Європи / В.М. Лавриненко, М.М. Логінов // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Науковий збірник 2, 2014. – С. 65–70.
13. Тимошина Т.М. Экономическая история зарубежных стран : учеб. пособие / Под ред. проф. М.Н. Чепурина. – М. : Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. – 496 с.
14. Трансформация военной экономики: XX – начало XXI века / Р.А. Фарамазян, В.В. Борисов ; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М. : Наука, 2006. – 343 с.
15. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну / Г.И. Шигалин. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

Транслітерований список джерел

1. Bartenev S.A. Ekonomicheskaya istoriya / S.A. Bartenev. – М. : Ekonomist", 2003. – 456 s. [in Russian]
2. Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya t. 12: VODEN-VOLKhOVSTROI / Pod obshch. Red. N.I. Bukharina. – М. : 1928. – 832 s. [in Russian]
3. Bukshpan Ya.M. Voenno-khozyaistvennaya politika. Formy i organy regulirovaniya narodnogo khozyaistva za vremya mirovoi voiny 1914–1918 gg. / Ya.M. Bukshpan. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1929. – 541 s. [in Russian]
4. Valyuty stran mira: Spravochnik / pod red. S.M. Borisova, G.P. Rybalko, O.V. Mozhaikova. – 5-e izd., pererab. i dop. – М. : Finansy i statistika, 1987. – 383 s. [in Russian]
5. Vinogradov V.N. Eshche raz o novykh podkhodakh k istorii pervoi mirovoi voiny / V.N. Vinogradov // Novaya i noveishaya istoriya. – 1995. – № 5. – S. 66–67. [in Russian]
6. Gosudarstvo v menyayushchemsya mire (1997). Vsemirnyi bank. Otchet o mirovom razvitii. – 1997. Kratkoe soderzhanie // Voprosy ekonomiki. – №7. – S. 4–34. [in Russian]
7. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoi' dumky: navch. posib. / [S.V. Stepanenko, V.M. Feshhenko, S.N. Antonjuk, N.O. Tymochko]; za red. prof. S.V. Stepanenka. – K. : KNEU, 2010. – 743 s. [in Ukrainian]
8. Istorija mirovoj jekonomiki : uchebnik dlja vuzov / Pod red. G.B. Poljaka, A.N. Markovoj. – М. : JuNITI, 1999. – 727 s. [in Russian]

9. Kejns Dzh.M. Traktat pro groshovu reformu. Zagal'na teorija zajnjatosti, procenta ta groshej : ref.-dajdzh. / ukl. Feshhenko V.M. – K. : AUB, 1999. [in Russian]
10. Leonenko P.M., Juhymenko P.I. Ekonomichna istorija : navch. posib. / P.M. Leonenko, P.I. Juhymenko. – K. : Znannja-Pres 2004. – 570 s. [in Ukrainian]
11. Loginov M.M. Filosofija vijny: istoryko-ekonomichni aspekty / V.M. Lavrynenko, M.M. Loginov // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny. – Naukovyj zbirnyk 3–4, 2015. – S. 82–87. [in Ukrainian]
12. Loginov M.M. Vplyv Pershoi' svitovoi' vijny na gospodars'ku systemu providnyh krai'n Zahidnoi' Jevropy / V.M. Lavrynenko, M.M. Loginov // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny. – Naukovyj zbirnyk 2, 2014. – S. 65–70. [in Ukrainian]
13. Timoshina T.M. Jekonomicheskaja istorija zarubezhnyh stran : Ucheb. posobie / Pod red. prof. M.N. Chepurina. – M. : Jurid. dom «Justicinform», 2000. – 496 s. [in Russian]
14. Transformacija voennoj zkonomiki: XX – nachalo XXI veka / R.A. Faramazjan, V.V. Borisov ; In-t mirovoj jekonomiki i mezhdunar. otnoshenij RAN. – M. : Nauka, 2006. – 343 s. [in Russian]
15. Shigalin G.I. Voennaja jekonomika v pervuju mirovuju vojnu / G.I. Shigalin. – M. : Voenizdat, 1956. – 332 s. [in Russian]

Одержано 11.10.2016 р.